

Сергій Іванов

ОСТРОЖЧИНА ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»

У статті аналізується діяльність органів місцевого самоврядування, а також сторони життя цивільного населення на території Острожчини в роки німецької окупації 1941-1944 рр.

Ключові слова: окупаційний режим, рейхскомісаріат «Україна», генеральна округа «Волинь та Поділля», Острозька Районна управа, сільські управи.

В статье анализируется деятельность органов местного самоуправления, а также стороны жизни гражданского населения на территории Острожчины в годы немецкой оккупации 1941-1944 гг.

Ключевые слова: оккупационный режим, рейхскомисариат «Украина», генеральный округ «Волинь и Подолье», Острожская Районная управа, сельские управы.

The article analyses the activity of the local self-governing bodies and aspects of life of the civil population in the Ostrog district during the German occupation from 1941 to 1944.

Key words: occupation regime, «the Ukraine» reichscommissariat, general district «Volyn and Podillya», Ostrog district board, village boards.

Актуальність теми дослідження зумовлена її краєзнавчою спрямованістю, а також недостатнім рівнем дослідженості у науковій літературі. Питання, пов'язані з темою, частково піднімались у статтях Ф. Антоноюка, О. Руй, М. Губернюка, працях Л. Степанова, О. Панасенка, В. Сергійчука, В. Шайкан.

Мета статті – дати характеристику діяльності органів місцевого самоврядування Острожчини в роки німецько-радянської війни, показати їх взаємодію з місцевою адміністрацією, проаналізувати різні сторони життя місцевого цивільного населення у зазначений період.

3 липня 1941 року після тривалих і кровопролитних боїв гітлерівці окупували Острог, а згодом і Острозький район. Прихід німецьких військ у 1941 році певною частиною населення розглядався як акт «визволення від більшовицької зарази», а дехто навіть пов'язував

із цим фактом надії на відродження української державності, наївно сподіваючись, що головна мета німців якраз і полягає в здобутті незалежності різними народами, які перебували під владою Москви. І німці на перших порах цю ілюзію підтримували. Проте, невдовзі становище докорінно змінилося [21, с. 238].

Вже 19 липня 1941 року Рівненською окружною управою було видане розпорядження про організацію української влади. Районна управа складалася з голови, заступника голови і секретаря. Острозьку Районну управу очолив Григорович, а згодом – І. Мотренко. При районній управі функціонували відділи: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний. Відділи очолювалися референтами, які персонально підпорядковувалися голові Районної управи. У селах діяли сільські управи, склад яких (голова, заступник, секретар) затверджувався Районною управою. Порядок в районі підтримувала Народна міліція на чолі з комендантом. У селах були створені осередки Народної міліції, підпорядковані районному комендантові. До 3 серпня 1941 року Районна управа мала подати до Окружної управи списки про персональний склад районної та сільських управ із зазначенням керівників кожного з відділів. Був даний наказ провести перепис населення району з обов'язковим зазначенням національності.

Перед Районною управою постали такі завдання: провести інвентаризацію і забезпечення майна з устаткуванням державних і громадських установ та підприємств; забезпечити збір урожаю; представити Окружній управі кандидатів на посади керівників радгоспів і підприємств; організувати постачання німецької армії за відповідними рахунками; провести статистичний облік господарств; подати дані про запаси збіжжя, паші та худоби; зорганізувати культурно-освітнє життя району; провести інвентаризацію медичних закладів з поданням списків медичного персоналу із зазначенням національності та посади.

Внаслідок військових дій перед районним урядом було поставлене завдання відновлювати та ремонтувати дороги, мости, будинки. Населенню був даний наказ брати участь у громадських роботах. До цих робіт планувалося залучати євреїв, але без видачі їм заробітної платні.

На роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях мали бути обов'язково вивішені орієнтаційні таблиці на українській та німецькій мовах. Окрім того, на установах наказувалося вивісити національний прапор та тризуб [25, с. 85-87].

30 липня 1941 року, на підставі розпорядження № 1 Рівненської окружної управи, голова Районної управи в Острозі Григорович до-

вів до відома громадян Острожчини, що з 1 по 5 серпня 1941 року буде проведений перепис населення. За неявку до пунктів перепису винних передбачалося притягати до відповідальності та карати згідно із законами воєнного часу [13, арк. 171-172].

З перших днів окупації німецькі загарбники встановили режим кривавого терору і необмеженого свавілля щодо мирного населення. Адольф Гітлер був впевнений, що вже час починати впроваджувати «новий порядок» на окупованій території, й вирішив розпочати саме з визначення нового адміністративно-територіального устрою. Таким чином, 20 серпня 1941 року декретом А. Гітлера був утворений рейхскомісаріат «Україна». На чолі цього новоутворення було поставлено рейхскомісара Еріха Коха [27, с. 68]. На місцях були введені посади гебітскомісарів, ортскомендантів, фолькскомендантів, ляндвїртів. На всі ці посади призначалися тільки німці. Вони користувалися необмеженою владою над життям і долею людей. Був створений величезний апарат насильства та грабежу – гестапо, жандармерія, поліція, різні групи і команди, які опиралися на регулярні військові частини, а також «айнзацгрупи», які мали безжалісно винищувати «ідеологічних і расових ворогів» [19, с. X-XI].

25 серпня 1941 року комендант острозької поліції С. Ткаченко видав наказ: протягом трьох днів кожен селянин, який мав воза та коней, забов'язувався прикріпити до лівої сторони воза таблицю, де на українській та німецькій мовах потрібно було зазначити назву села та району, ім'я та прізвище власника [16, арк. 2].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа «Волинь і Поділля» з центром у місті Луцьку. Генеральна округа поділялася на головні округи. Територія Рівненщини була включена до складу Луцької головної округи, яка, у свою чергу, ділилася на округи (гебітскомісаріати). Острожчина підпорядковувалася Рівненському гебітскомісаріату, який з 15 вересня 1941 очолював доктор Вернер Беєр.

Після адміністративно-територіальної реформи свою діяльність німецька влада розпочала з реорганізації місцевого управління. Після введення посади обласного комісара (гебітскомісара), в руках якого було зосереджено всю повноту влади у краї, органи місцевого самоуправління, у тому числі і Острозька Районна управа, ніякого впливу, по суті, не мали і займалися вирішенням поточних питань.

17 вересня 1941 року доктор Беєр видав свій перший наказ, що стосувався єврейського населення. Для багатьох стало зрозумілим: доля більшості місцевих євреїв вже визначена остаточно, оскільки гітлерівці ніколи не робили секретів зі своєї національної політики,

спрямованої на повне знищення єврейства. Мова в наказі доктора Беєра йшла про розрізняльні знаки, які кожен єврей мусив носити на своєму одязі. Це мали бути зірка Давида із шістьма променями, яку нашивали на спину, та жовте коло діаметром 8 сантиметрів, виготовлене з тканини або цупкого паперу, яке носили з лівого боку на грудях [3, с. 4]. За порушення цього наказу накладався штраф у розмірі 1000 радянських карбованців.

Наступним наказом Беєр встановив максимальні ціни на харчі, за завищення яких передбачалося суворе покарання. Регулювалися і ціни в закладах громадського харчування [4, с. 4]. Звичайно, рівень цін неможливо уявити без порівняння їх із зарплатнею. Цивільне населення, за винятком хворих та дітей до 14 років, повинно було працювати на підприємствах, у сільському господарстві, виконувати роботи з наведення порядку на вулицях, ремонтувати шляхи та ін. Разом з тим, праця в умовах жорстокого окупаційного режиму, допомогла більшій частині населення вижити [27, с. 68]. Відповідним наказом гебітскомісар розділив усе працездатне населення краю на кілька категорій залежно від заробітної плати, яку їм належало отримувати. У робітників праця була погодинна і залежала від кваліфікації. Службовці отримували щомісячний оклад залежно від кваліфікації. Євреї та жінки отримували лише 80% від зазначеної зарплатні [4, с. 4]. Трудове законодавство «нової влади» передбачало майже рабську низькооплачувану працю без права голосу «проти» з боку працівника.

Наступним кроком нових «господарів» було обмеження пересування жителів Острога і району. Цивільне населення повинно було мати при собі перепустки. Вночі рух з місця на місце був заборонений. Встановлюється комендантська година. Євреям залишати без дозволу місце перебування заборонялося [5, с. 4]. На теренах рейхскомісаріату діяло розпорядження про «загальний поштовий рух», причому зазначалося, що поштові відправлення для євреїв і від євреїв заборонялися [6, с. 2].

Німецька влада жорстко контролювала економне використання електроенергії та оплату за її споживання. Доктором Беєром було видане розпорядження, в якому чітко обумовлювалась потужність електричних ламп залежно від обсягу приміщення. За порушення вимог щодо користування електроенергією німецька влада жорстко карала [8, с. 4]. Боржники повинні були розрахуватися за використання електроенергії, води, каналізації, також сплатити місцеві податки.

З допомогою Центросоюзу було поновлено функціонування продуктивних крамниць [9, с. 3]. З листопада 1941 р. відновилась ринкова

торгівля. Базарним днем було визначено лише один день тижня. Недотримання вимог щодо вказаних цін каралися штрафами, арештами і конфіскацією товару.

На Острожчині поновилась робота підприємств і торгових закладів, керівникам яких було наказано вказувати на вивісках українською та німецькою мовами прізвища відповідальних осіб та адміністраторів. На вивісках підприємств і магазинів, якими керували євреї, обов'язково зазначалося – «жидівське підприємство». Окрім того, євреї були забов'язані працювати по суботах. Підприємці мали купити в управі тимчасові свідоцтва на право діяльності. Був встановлений робочий час для магазинів та аптек. Стихійна вулична торгівля заборонялась [21, с. 245].

Накази гебітскомісара тісно перепліталися з діяльністю Районної управи. Один з перших наказів районного голови стосувався структури управи і кадрових призначень її працівників. Кадрові призначення проводилися лише за згодою районного голови. Почали свою роботу відділи (реферати). Офіційною мовою була українська. Велика увага приділялася дисципліні. Усім працівникам відділів наказувалося встановити суворий контроль за роботою своїх підлеглих. За порушення дисципліни застосовувались жорсткі покарання аж до звільнення з роботи включно [21, с. 242]. Кожному представникові управи для безперешкодного пересування була видана наркуавна пов'язка, на якій стояла печатка німецької військової комендатури.

За наказом доктора Беера була створена пожежна служба [8, с. 4]. В Острозі цим новоутворенням керував Радзівілюк. Пожежні сторожі були також у багатьох селах Острозького району. Починаючи з осені 1942 року пожежники обов'язково приводилися до присяги. Вони так само, як представники інших управлінських структур, носили на руках білі пов'язки, на яких стояла печатка німецької військової комендатури. Це давало змогу при наявності відповідної перепустки безперешкодно пересуватися вулицями Острога та територією району [21, с. 242].

З 1 листопада 1941 р. встановлювався нічний час від 19-ої години вечора до 6-ої години ранку. Для пересування у зазначений час був потрібен дозвіл обласного комісара Беера [7, с. 4].

Острожчина зазнала великих втрат під час військових дій. Вона потребувала відбудови й упорядкування. Зокрема, в Острозі на час встановлення окупаційного режиму було всього 1617 будинків, у тому числі зруйнованих і знищених – 289, а решта 1089 потребували негайного ремонту [14, арк. 91]. Таким чином, їх відбудова та відновлення

всієї комунальної інфраструктури стали найголовнішими завданнями нового органу місцевого самоврядування.

Основною проблемою міського та районного керівництва були кошти. Щоб не допускати зайвих витрат, органи місцевого самоврядування використовували дешеву робочу силу.

Зрозуміло, що не всі працездатні могли влаштуватися на роботу за місцем свого проживання. Таким біржа праці пропонувала виїзд на роботу до Німеччини. Крім того, окупанти постійно оголошували про набір-прийом до української допоміжної поліції [27, с. 68].

Під час німецької окупації навчання у школах проводилось лише до 1942 року. У серпні 1941 року стало відомо, що в Острозі у приміщенні педучилища відкрилась гімназія і вчительська семінарія, і що до цих навчальних закладів набираються учні. Слухачі були не тільки з Острога та Острозького району; багато учнів приїздило зі Славутського, Плужнянського районів та інших місцевостей. Ініціатором створення гімназії і вчительської семінарії була острозька інтелігенція. Але вони проіснували до грудня 1941 року, і були закриті.

Під час окупації в Острозі працювала лише одна семирічна школа. У 1942-1943 рр. у приміщенні школи не вчилися. Навчання початкових класів проводилось тільки до настання холодів [2, с. 178-179].

У 1942 році у приміщенні Острозького педучилища були відкриті тримісячні курси для медичних сестер. Тих, хто вчився на них, до Німеччини не брали. Після медичних курсів слухачі працювали медсестрами в лікарні, помічниками в інфекційній лабораторії, у будинку інвалідів, в сільських медичних пунктах [1, с. 176-177].

Варто зазначити, що, незважаючи на окупаційний режим, на Острожчині існувало культурно-релігійне життя. Восени 1941 року Василем Кузьменком у селі Межирічі, а згодом і в Острозькому драмтеатрі, була поставлена вистава «Каїн і Абель». Серед глядачів було чимало німців. Вистава пройшла при аншлазі. Було зароблено багато грошей, які віддали на церковні книги українською мовою для межиріцької церкви отцю Стефану Рихліцькому [10, с. 71]. На сцені Острозького драмтеатру також ішли вистави «Мартин Боруля», «Чар однострою», оперета «Горе баб'ям» та ін. У кінотеатрі часто показували кінофільми [23, с. 30-31]. У храмах у неділю і релігійні свята проводились богослужіння. В Острозі служили священники Михаїл Рихліцький і Олександр Рафальський [1, с. 177].

У зв'язку з відомою національною політикою німців, люди намагались довести своє неєврейське походження, щоб якось уціліти у ті важкі часи. Цими питаннями також займалася управа. Найбільшими

щасливчиками були ті, котрі могли документально засвідчити, що вони є етнічними німцями – «фольксдойче». Ця категорія громадян одразу ж переходила на привілейоване становище, прирівнюючись за правами до інших німців, що проявлялося у перевагах під час прийому на роботу, можливості займати високі керівні посади, отримувати надбавку до зарплатні.

Багатьох жителів району, яким не вдалося довести своє німецьке походження, примусово вивозили на роботи до Німеччини. Районна управа зобов'язувалася складати списки таких людей.

Усі призначені для вивозу до Німеччини повинні були пройти лікарський огляд, а також мати з собою все необхідне для подорожі: робоче та святкове вбрання, білизну, взуття, мило, рушник, посуд тощо, а також харчі на 4 дні. Після медичного огляду призначені до вивозу громадяни мали бути відправлені на станцію Оженин. Згідно рішення міського комісаріату, ніхто з родичів робітників не повинен був приїжджати разом з ними. Також попереджалося, що в разі спротиву кого-небудь з робітників, або спроби втечі буде застосовуватися покарання військового часу. У таких випадках відповідальні за відправку повинні були звертатися за допомогою до жандармерії.

В одному зі своїх звернень до Острозької районної управи в. о. голови управи Острога Оношко повідомляв, що кваліфікованих робітників у місті не вистачало. Притягати до виїзду доводилося тих, хто вже працював в урядах та на підприємствах. Тому, вищезазначених людей просили звільнити від вивозу до Німеччини [14, арк. 77, 91, 99].

Мобілізації підлягали також 14 службовців районної управи. Тому, голова району звернувся до Окружного комісара у Рівному з проханням звільнити їх від вивозу до Німеччини як сумлінних, здібних робітників, які виконують усі розпорядження німецької влади. При цьому зазначалося, що вивіз цих службовців загальмує усю роботу Острозької районної управи.

Від вивозу та поборів звільнялися фольксдойчі, а також громадяни Острога, які мали власні господарства і повністю виконували обов'язкові поставки. Таким громадянам управа видавала посвідчення для пред'явлення відповідній владі з метою звільнення від «поборів» членів їх родин як необхідних для праці у власному господарстві [20]. За період окупації з Острозького району до Німеччини було вивезено 554 людини [18, арк. 2].

У грудні 1941 року було утворено повітові збіжжеві контори, в районах і селах – місцеві пункти. Керівники пунктів зобов'язувались

надсилати у вищі інстанції звіти про рух сільськогосподарських продуктів [17, арк. 6]. Невдовзі до відома населення був доведений план зернопоставок з врожаю 1941 року. З 36301 га ріллі, яка була в Острозькому районі, потрібно було поставити 47191 центнер зерна [17, арк. 10]. 31 січня 1942 року були визначені ціни на зернові культури, млинівську продукцію, сіно та пашу [17, арк. 14].

Норми поставок сільськогосподарської сировини сировини і харчових продуктів від населення постійно підвищувалися. 30 червня 1942 року гебітскомісар Беер видав розпорядження щодо покарання тих селян, які не виконують поставки збіжжя і харчів [19, с. 25].

Поряд із збільшенням поставок гітлерівці створили спеціальні «державні господарства» – фільварки, в яких широко застосовували працю військовополонених і селян. Було закрито млини і маслобійні, під страхом смертної кари заборонено забій худоби і птиці, продаж сільськогосподарської продукції [26, с. 33]. Вже на початку німецької окупації ортскомендантом Острога був виданий наказ про закриття усіх млинів Острозького району [16, арк. 1].

Так, за відмову населення здавати окупантам продукти, а також за вбивство окремих гітлерівських солдат та офіцерів німецькі загарбники спалили 13 сіл Острозького району, у тому числі Грем'яче, Кутянку, Вельбівно та ін., розстріляли сотні мирних жителів [24, с. 32; 25, с. 227].

Районною управою вирішувалися поточні справи Острога та району, видавалися розпорядження про відправлення молоді 1920-1925 рр. народження на роботу до Німеччини, розпорядження районній лікарні сповіщати про кожного хворого, який надійшов до неї, донесення про вбивства та пожежі, звіти про роботу управи, велися книги про стан справ у сільських управах району [12, арк. 5, 8, 28, 29].

Варто зазначити, що статистичним відділом Острозької районної управи на початку кожного місяця збиралися відомості від сільських управ і настоятелів парафій про рух населення у районі. Ці відомості вносились до книг стану і перебігу життя Острожчини [17, арк. 29].

Життя на окупованій території регламентувалося численними наказами, які завжди закінчувалися загрозою смерті [19, с. 13]. З червня 1943 року на підставі розпорядження ортскоменданта в Острозі заборонялося ходити по вулицям після 21 години. За невиконання наказу передбачався розстріл. У помешканнях світло до 22 годин мало бути затемнене, а о 22 годині – вимкнене. Невиконання наказу тягло за собою смерть [22, с. 22]. З 11 листопада 1943 року на підставі розпорядження шефа жандармерії в Острозі та Острозькому районі вста-

новлювалась поліційна година, яка розпочиналась о 9-тій вечора [12, арк. 5].

Починаючи з вересня 1943 року вводилася система заручників. Відповідно до розпорядження ортскоменданта за кожний акт саботажу, за кожного вбитого німецького вояка чи німецького урядника передбачалося розстріляти 10 громадян міста [22, с. 24].

Щоб ослабити волю населення до опору, окупанти намагалися розпочати ворожнечу між представниками різних національностей, у тому числі між українцями та поляками. У цій боротьбі обидві сторони не раз до числа своїх противників відносили мирних громадян, убивали їх, спалювали живцем, кидали у криниці [19, с. 10-11].

У своєму звіті про діяльність Районного уряду в Острозі за червень 1943 року І. Мотренко наголошував: «Характерним явищем є те, що в попередніх місяцях репресії з боку партизан скеровувалась проти польського населення, а в останній час ця акція поширилась і на українське населення» [11, арк. 98]. Про втрати мирного українського населення свідчать його доповідні до окружного комісара у Рівному [11, арк. 8-9, 64; 13, арк. 2, 6-7, 28, 38, 123, 126, 129, 136-137, 154-155].

У червні 1943 року виникла складна ситуація, зумовлена великим притоком біженців до міста, які незаконно оселялися у напівзруйнованих будинках, грабували і нищили націоналізовані будинки, ухилялися від праці. І. Мотренко був занепокоєний тим, що із настанням зими могла виникнути епідемія. Звертаючись до окружного комісара, він просив посприяти якнайшвидшому звільненню міста від біженців шляхом вивезення їх до Німеччини або на інші роботи [15, арк. 25]. З кожним місяцем ситуація погіршувалась. Скоювались вбивства, підпали. У своїх звітах про діяльність районного уряду І. Мотренко був занепокоєний тим, що «...бандитизм все більше і більше поширюється. Страждають не тільки старости і секретарі сільських управ, але і приватні особи, які не зв'язані з урядовими справами. Зтероризоване населення в розпачі. Деякі сільські управи не працюють... Праця гальмується і паралізується. Відбивається це в великій мірі в нарядах, поставках, податках, бо частина населення, яка до цього часу тільки під загрозою особистої відповідальності виконувала наглі накази, тепер цілковито легковажить і відмовляється виконувати все, що від них вимагається» [11, арк. 40-42]. Надалі ситуація лише погіршувалась. 20 грудня 1943 р. І. Мотренко доповів гебітскомісару про те, що він втратив зв'язок з багатьма селами району [13, арк. 136-137] Варто зазначити, що на початку грудня 1943 р. у Районній управі була проведена реорганізація [23, с. 33].

На початку січня 1944 р. у зв'язку з наближення фронту І. Мотренко запропонував усім бажаючим евакуюватися. Наказ про евакуацію був виданий 10 січня 1944 р. Цей день став останнім днем існування Острозької районної управи [23, с. 34]. Відступаючи, німці забрали з собою майже всіх тих українців, які з ними співпрацювали, розуміючи, що на них очікує після приходу Червоної Армії.

Як бачимо, органи місцевого управління належали до системи нацистської окупаційної влади. Архівні документи вказують на те, що правові засоби та прийоми, за допомогою яких здійснювалось підпорядкування органів місцевого управління вертикалі німецьких структур, стосувалось зобов'язання, заборони та примусу. Лише у виключних випадках застосовувались певні дозволи, зокрема, для одержання важливої інформації, необхідної для здійснення покладених на посадову особу завдань. Якщо німецькі органи влади мали у своєму розпорядженні апарат примусу (поліцію безпеки і СД, жандармерію та місцеву поліцію), то у керівника управи ці сили і засоби, звісно, були відсутні. Все це дозволяє стверджувати, що місцеві урядовці були лише виконавцями волі нацистських керівників.

Джерела та література:

1. Антонюк Ф. Курси медичних сестер в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – 348 с.
2. Антонюк Ф. Стан освіти в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – 348 с.
3. Волинь. – 1941. – 21 вересня. – 4 с..
4. Волинь. – 1941. – 28 вересня. – 4 с.
5. Волинь. – 1941. – 5 жовтня. – 4 с.
6. Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – 4 с.
7. Волинь. – 1941. – 26 жовтня. – 4 с.
8. Волинь. – 1941. – 30 жовтня. – 4 с.
9. Волинь. – 1941. – 2 листопада. – 4 с..
10. Губернюк М. Про Василя Кузьменка / М. Губернюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – 76 с.
11. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-27, оп. 1, спр. 1, 109 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп.1, спр. 2, 47 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 3, 189 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 5, 98 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 8, 102 арк.

16. Держархів Рівненської обл., ф. Р-40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.
17. Держархів Рівненської обл., ф. Р-66, оп. 1, спр. 1, 54 арк.
18. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 27, 50 арк.
19. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвідат, 1963. – 487 с.
20. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Кн-111585/І-109. – III Д 5964/І-109.
21. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. – Рівне, 2001. – 315 с.
22. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
23. Руй О. Виписки з щоденника острожанина (4.V.1943–14.I.1944 р.) / О. Руй // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – 76 с.
24. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польської публікації / В. Сергійчук. – К: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
25. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939-1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
26. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.) / Л. Степанов. – Львів: Каменяр, 1966. – 109 с.
27. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.